विनोबा-वार्ता

दैनिक साम्ययोग

मासिक वर्गणी १.५० न. पै.

अंक: १३१-३२) वर्धा, शुक्र-शनिवार ता. २१-२२ ऑ. ६४ (मूल्य १० पैसे

"भारताची अमोल अमानत"

लो. ना. बापूजी अणे यांचे पू. विनोबाजीस पत्र

"शरीमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' हे प्रथम ध्यानांत घ्या

(जुन्या पिढीतले सुप्रसिद्ध नेते लोकनायक बापूजी अणे यांना विनोबांची प्रकृति बरी नसल्याचे वृत्तपत्रावरून कळले. तेव्हां बापूजींनी विनोबांना एक पत्र पाठविले. या पत्रात लोकनायकानी विनोबांच्या प्रकृतिबद्दल कळकळीची चिंता व्यक्त केली आहे. पण विनोबांच्या कार्याचे 'जगाच्या ज्ञात इतिहासात अतुलनीय' या शब्दात जे वर्णन केले आहे ते हि तितकेच महत्वाचे व हृद्य आहे. समग्र पत्रच खाली देण्यात येत आहे.)

पूज्य विनोबाजी यांस,

सा. न. आपली प्रकृति बरी नसल्याबद्दल वृत्तपत्रांतून जी बातमी प्रसिद्ध झालेली आहे ती वाचण्यात आली. १२-१४ वर्षें आपण उतारवयात जे परिश्रम केले; विशेषत: पदयात्रा करून भारताच्या कानाकोपऱ्यातून, दऱ्याखोऱ्यातून, ओसाड वाळवंटातून आणि दाट जंगलातून रहात असलेल्या भारतीयाना भेटून त्यांना आशेचा आणि अभ्युदयाचा संदेश पोचविण्याकरिता जे कष्ट केले, त्याला केवळ भारतातच नव्हे, तर जगाच्याहि ज्ञात इतिहासात तुलनीय अशी दुसरी विश्वसनीय कथा सांगता येत नाही एरवी निकोप असलेले शरीर आता पूर्वीप्रमाणें वाटेल ते सहन करण्याच्या स्थितीत दिसत नाही म्हणून आपणांस एवढीच सूचना प्रेमाने पण भीतभीतच करावीशी वाटते की, 'शरीरमाद्यम् खलु धर्मसाधनम्' हे लक्षांत घेऊनच आपले नित्य आणि नैमित्तिक कार्यक्रम ठरविण्यात यावयाला पाहिजेत.

जडवादाच्या प्रभावाने कठोर व निष्करुण बनत चाललेल्या मनुष्याच्या हृदयांत जी मानवतेची वल्ली आहे, ती सुकून वठू न देता पुन्हा प्रफुल्लित करण्याचे काम एकाद्या यावज्जन्म धर्मसेवा करणाऱ्या व्रतस्थ तपस्व्याकडूनच होऊ शकेल. म्हणूनच माझी आपणास अगत्याची प्रार्थना आहे की, भारतावर आपली जी प्रेमदृष्टि आहे ती दयार्द्रता आणि आपले धर्मसाधन असलेले शरीर ही भारताची अमोल अमानत आहे. तेव्हां त्यास आजपर्यंत जपले त्याहिपेक्षा आता अधिक दक्षतेने जपण्यातच भारताचे आत्यंतिक हित आहे. अधिक काय लिहूं ? आपण भारताच्या आध्यात्मिक वृत्तीचा एकमेव आशांकुर आहांत.

परमेश्वर आपणांस सत्वर आरोग्य देवो व सुदृढ ठेवो अशी प्रार्थना आहे.

---०---

याहून निश्चित मार्गदर्शन ते कोणते ?

महंतें महंत करावे । युक्तिबुध्दीने भरावे ।
विवर विवरोनि विखरावे । नानादेशीं ॥

समर्थ रामदास

पुष्कळ ठिकाणी असे ऐकूं येते की, विनोबा उच्च विचार सांगतात; पण व्यावहारिक स्तरावरील निश्चित मार्गदर्शन फारसे करीत नाहीत. असे म्हणणारे सर्वच भूदान-ग्रामदान आंदोलनाकडे सहानुभूतिशून्य दृष्टीने पाहणारे असतात असे समजण्याचे कारण नाही. पण एवढी गोष्ट खरी की, विनोबांची वाणी यथार्थरीत्या अद्यापि अनेकांच्या कानावर जातच नाही.

× × ×

पांच सहा वर्षापूर्वीची गोष्ट आहे माझे एक विद्वान व साहित्यिक मित्र एकदा मला आगगाडीत भेटले. मी म्हटले 'कोठे गेला होता ?' ते म्हणाले 'पुण्याला !–' मग पुण्याची कांही महत्वाची बातमी सांगा !'

माझे मित्र म्हणाले– 'कांही साहित्यिक मित्रांच्या बरोबर पुण्यास गोष्टी होत होत्या. एकाने सहज प्रश्न विचारला– 'आजचा सगळ्यात श्रेष्ठ असा मराठी भाषेतला साहित्यिक कोण ?' कोणी कोणाचे नांव घेतले; कोणी कोणाचे ! ज्याने त्याने आपल्या पसंतीच्या लेखकाचे नांव पुढे मांडले. पुढे माझ्यावर पाळी आली. तेव्हां मी विनोबांचे नांव घेतले. तें ऐकताच एक साहित्यिक उसळून म्हणाले– 'कोण हा विनोबा ? याने कधी व कोणते साहित्य निर्माण केले ? कोणती कादंबरी लिहिली ? आम्ही तर कधी त्याचे नावहि ऐकले नाही ?'

माझा मित्र पुढे सांगू लागला– 'मी त्या साहित्यिक मित्रांना सांगितले की, माझ्या नम्र मते ज्ञानेश्वरानंतर विनोबा एवढा साहित्यिक आजवर झालेला नाही. असे म्हणून विनोबांच्या कांही रचना मी त्यांच्यापुढे मांडल्या. तेव्हां त्याना मोठे आश्चर्य वाटले व विनोबाबद्दल त्यानी आदर व्यक्त केला. प्रारंभी आपण अनादराची भासणारी भाषा बोललो याबद्दल त्यानी खेदहि व्यक्त केला.

× × ×

वरील गोष्टीचे तात्पर्य हेच की, जेथे पुण्यासारख्या ठिकाणच्या साहित्यिकानासुद्धा विनोबा हा कोण प्राणी आहे याची कल्पना नव्हती; तेथे खेडोपाडी पसरलेल्या अगणित जनतेला व लहानमोठ्या कार्यकर्त्यांना–ज्यानी अजून विनोबांना पाहिले नाही– ऐकिले नाही– विनोबांच्या विचारांचा परिचय करून देण्याची किती आवश्यकता आहे हे ध्यानात येईल. म्हणून सर्वोदय साहित्य प्रचाराच्या मोहिमेला फार महत्व आहे.

× × ×

विनोबांचे विचार जितके उच्च असतात तितकेच ते व्यावहारिकहि असतात ही गोष्ट लोकांच्या कानी जास्तीत जास्त प्रमाणात जावयास पाहिजे. उदाहरणार्थ ग्रामदानी कार्यकर्त्यांचे संघटण व त्यांचा कार्यक्रम कसा असावा हाच एक प्रश्न घेतला तर असे दिसून येईल की, अतिशय नि:संदिग्ध शब्दात विनोबांनी मार्गदर्शन केलेले आहे. त्यांनी सांगितले आहे की, दर दहाहजार वसतीमागे एक कार्यकर्ता असावा. तो खेड्यात असेल तर त्याच्या कक्षेत सुमारे ५० गावे येतील. त्याने दररोज सकाळी एका गावाला व सायंकाळी एका गावाला भेट द्यावी. अशारीतीने २५ दिवसात ५० गावांची भेट पुरी करावी. उरलेले ५ दिवस त्याने एकाच ठिकाणी रहावे. त्यावेळीं त्याने चिंतन करावे की, पूर्वी किती काम झाले. व पुढे कोणते काम करावयाचे आहे, त्यातले पुढील महिन्यात किती पुरे करणे शक्य आहे. या पाच दिवसात त्याने नवीन अध्ययन करावे, चर्खा चालवावा व पुरेशी विश्रांतीहि घ्यावी. याप्रमाणे ५ दिवस गेल्यावर पुनः पदयात्रेला निघावे. या पद्धतीने सर्व देशभर काम करण्याइतके मनुष्यबळ नसेल तर एकच जिल्हा निवडा व त्यात काम करून दाखवा. या पदयात्रेत साहित्यप्रचार अवश्य झाला पाहिजे. आपली पत्रिका प्रत्येक गावात पोहचली पाहिजे. घरोघर सर्वोदयपात्र ठेवण्यात आले पाहिजे. गावातील प्रत्येकाशी व्यक्तिश: परिचय करून घेतला पाहिजे.

× × ×

ग्रामदानी कार्यकर्ता हा एक प्रकारचा 'होल्ड ऑल' असला पाहिजे. गावाच्या आवश्यकतेच्या सर्व गोष्टी त्याच्या पडशीतून बाहेर निघू शकल्या पाहिजेत. केवळ ग्रामदान-भूदान एवढाच विषय घेऊन तो खेड्यात जाईल, तर– विनोबा म्हणतात– लोक म्हणतील एक व्याख्यान द्या व चालायला लागा. खेड्यातल्या लोकाना असा अनुभव आला पाहिजे की, या भल्या माणसाच्या पोतडीत प्रत्येक वेळी आपल्या कल्याणाची एकना

(पृष्ठ ४ वर)

www.vinoba.in

फांशीच्या कठोडीत दिव्य तेजाने तळपणारा देवराम

स्पर्धाप्रधान राजकारणाचा भयानक बळी

ले. श्री. न. वि. गाडगीळ

(साने गुरुजी, पू. विनोबा यांच्या वाचनाने ज्याचे मन सुसंस्कृत झाले आहे, ज्याने साळवे गांव आदर्श बनविला, जो कृषिमंत्री होण्याचा योग्यतेचा आहे, ज्याची आध्यात्मिकता डोळे दिपविणारी आहे व काँग्रेसभक्ति अढळ आहे तो देवराम आज फाशीच्या कोठडीत शेवटचे दिवस घालवीत आहे. काँग्रेस राज्यांतील न्यायाचा, पक्षप्रधान सत्ता-पिपासेचा, क्षुद्र व स्वार्थी कारस्थानांचा नमुना कसा आहे याचे काकासाहेब गाडगीळ यांच्या लेखणींतून उतरलेले खालील चित्तवेधक चित्र पहा! दररोज आध्यात्मिकतेची एकेक पायरी चढणारा देवराम दिव्यतेजाने तळपणारा देवराम याचे अखेर काय होणार इकडे सर्वांचे डोळे लागले आहेत. राष्ट्रपतीकडे त्याचा दयेचा, पण न्यायासाठी केलेला, अर्ज पाठविण्यात आला आहे.)

एक सोळा–सतरा वर्षाचा युवक खानदेशी पोशाखांत माझ्या माडीवर प्रवेश करून बोलता झाला. "मी मॅट्रिक झालो आहे. मी पिढीजात शेतकऱ्याचा मुलगा आहे. पण मला शेतकी–कॉलेजांत प्रवेश मिळत नाही. माझी फार इच्छा शेतीचा अभ्यास करून शेती सुधारावयाची आहे."

तोच सर्वोदय कार्यकर्ता

कोणाची तरी चिठ्ठी त्याने आणली होती. चौकशी करता असे कळले की ज्यांचा शेतीशी संबंध नाही अशाहि अनेकांना देवरामपेक्षां कमी मार्क्स मिळून शेतकी कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळाला होता. देवराम पिढीजात शेतकरी कुटुंबांतील होता. लेवे पाटील ज्ञातीतील साळवे गांवचा एरंडोल तालुक्यांतील तो एक विद्यार्थी होता. मी प्रयत्न केला, त्याला कॉलेजात प्रवेश मिळाला. आणि आज अठरा वर्षांनी त्याच देवरामला ठाण्याच्या तुरुंगात फाशीची शिक्षा झालेला मध्यम वयाचा इसम म्हणून डोळ्यासमोर पाहत होतो. गेली अठरा वर्षे तो माझ्याकडे पितृवत् भावनेने पाही. आणि तितक्याच आपुलकीने मीहि त्याला लिही. मार्गदर्शन करी. तो चांगल्या प्रकारे शेतीशास्त्रांत पदवीधर झाला. साने गुरुजी, पूज्य विनोबा यांच्या लिखाणांनी त्याचे मन सुसंस्कृत झाले होते त्याच्या चारित्र्याला तेज प्राप्त झाले होते. विद्या ही परोपकारार्थ आहे, अशा त्याचा पवित्र व मंगल भावना होती. खानदेशच्या तालुक्यातील एका प्रसिद्ध गांवाला त्याने प्रगतिपथावर आणून सोडले. आपल्या ज्ञानाचा फायदा घरच्या-शेतीला तर त्यानें दिलाच; पण गांवच्या शेतकऱ्यांना तालुक्यातील शेतकऱ्यांना त्याने मार्गदर्शन केले. सालोसाल साळवे गांवाला पहिल्या प्रतीचे खेडेगांव म्हणून बक्षीस मिळत गेले. लहानशा गांवांत हायस्कूलची इमारत बांधली आणि त्याच्या कोनशिलेचा मान देवरामनेच मला दिला. गांवची व्यवस्था त्याच्या मार्गदर्शनाखाली चांगली चालली होती. मध्यवर्ती मंत्रीमंडळाने कृषिविषयक योजना आंखल्या त्यात त्याला स्थान होते. विद्या होतीच अनुभव त्यानें जोडला होता आणि विनयाची साथ व सोबत त्याने कधीच सोडली नाही.

नोकरी धरली व सोडली

थोड्याच दिवसात देवरामला ऑस्ट्रेलियांत धाडले व तेथे सहा महिने राहून फळलागवडीविषयी सर्व माहिती त्याने घेतली व तो परत आला. ब्लॉक डेव्हलपिंग ऑफिसरची नोकरी त्याला देण्यात आली. मला त्याने विचारले, 'घेऊं कां?' मी म्हणालो, लोकांचे कल्याण करतां येईल.' त्याने नोकरी घेतली व त्याला अनुभव आला की, व्याकरणशुद्ध लिहिण्याबोलण्यांत अर्थाकडे लक्ष दिले जात नाही; त्याप्रमाणें नियम व उपनियम यांच्या जंजाळात खऱ्या कार्याचा हरि सांपडून मृत होतो. हा त्याचा अनुभव त्याने मला सांगितल्यावर मी त्यास राजिनामा देण्यास सांगितले. त्यानें राजिनामा दिला व पुनः गांव सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

सुधारलेला लेवा समाज

लेवापाटील हा समाज मेहनती, निर्व्यसनी, कलहविमुख असा आहे. अर्थात यालाहि अपवाद आहे. तापीच्या उत्तर व दक्षिण तीरावर म्हणजे आरपट्टी पारपट्टी या भागांत शेती करणाऱ्यात या समाजाचे बहुसंख्य लोक आहेत. शिक्षणाचे प्रमाण मोठे आहे पण स्त्री कितीहि शिक्षित असली तरी शेतावर काम करण्यास लाजत नाही ज्या लीलेनें शब्दाची व्युत्पत्ति करील, त्याच लीलेनें कणसे कापील व बागांचे संवर्धन करील. या उद्योगप्रियतेमुळे हा समाज सुखी आहे. संपन्न आहे. पूर्व खानदेशातील या समाजांत ज्या अनेक माध्यमिक शाळा व कॉलेजें निघाली आहेत त्यावरून हा समाज किती प्रगतीपथावर आहे हे दिसून येते.

फासेपारध्यांचे आक्रमण

फासेपारधी ही एक अशी वन्यजमात आहे की, एके ठिकाणी राहत नाही आणि जेथे राहील तेथे नासधुसीची पावले उमटविल्याशिवाय पुढे जात नाही. अशाच एका फासेपारध्याच्या टोळीला हाती धरून कांही ग्रामगुंडानी साळवे गांवांतील लेवासमाजाच्या शेतीवर ती नासधूस करवली होती. आता स्वराज्य आले आहे, सर्वांना न्याय मिळेल या विश्वासाने सतत तीनचार वर्षे झालेल्या नुकसानीबद्दल सरकारदरबारी – पोलिसांच्याकडे–– या लोकांनी तक्रारी नोंदविल्या. परिणाम उलट होत होता पारधी जमात आता पद्धतशीर प्रकारे पिकांची नासधूस करीत होती. पोलिसांनी स्वच्छ सांगितले की, 'आम्ही कांही करू शकत नाही; तुमचा बंदोबस्त तुम्ही करा."

दुखडा रोवे सती

याच सुमाराला निवडणुकीच्या चौवती झडूं लागल्या; आणि देवराम उभा राहील, निवडून येईल अशी भीति राजकीय क्षेत्रांतील अनेकांना वाटूं लागली; एवढेच नव्हे तर कृषिमंत्री होण्याची त्याची पात्रता आहे; त्याच्याजवळ असलेले ज्ञान व अनुभव मोठा आहे हाच त्याचा दुर्गुण ठरला. विरोधकांना तो नकोसा वाटू लागला. पोलिस मदत देत नाही, तुमचा तुम्ही बंदोबस्त करा असे सांगतात यामुळें त्याच्या समाजांतील लोक संतापले होते; आणि अशाच एका दिवशी साळवे गावांत पारध्यांची टोळी आली असतांना त्यांच्यात व गावांतील मंडळीमध्यें तुफान दंगा झाला. अनेक जखमी झाले. दोनचार मेले. बिचारा देवराम त्यावेळी मामलेदार कचेरीत होता. तथापि पोलिसांनी त्याला आरोपी करून खटला भरला. दोन वर्षात खालच्या कोर्टात व नंतर सेशन कोर्टात, त्यांत देवरामच्या चार भावांपैकी तिघांना फाशीची शिक्षा, एकाला जन्मठेप, आणखी दोघांना फाशीची व अन्य तीस जणांना दीर्घ मुदतीच्या शिक्षा झाल्या. पोलिसांनी कागदोपत्री खटला रंगविला होता. हायकोर्टांत अपील झाले. त्यांत जे दोन सुटले होते त्यांनाहि जन्मठेपेची शिक्षा झाली. देवरामच्या तिघाहि भावांना झालेली फाशीची शिक्षा कायम झाली. साक्षीदारांना कसें वळवले, ते कसे खोटे बोलतात हें सर्व नजरेस आणूनसुद्धा कांही उपयोग झाला नव्हता. हायकोर्टाच्या निर्णयानंतर वरिष्ठ न्यायालयाने केवळ कायद्याचाच विचार करून हस्तक्षेप करण्याचे नाकारले. फाशीची शिक्षा कायम झाली होती, तारीख ठरवायची होती.

तुरुंगात देवरामचे दिव्यदर्शन

या चार वर्षांच्या काळात देवरामने मला अनेक पत्रे पाठविली होती. काँग्रेसच्या राज्यात अद्यापि न्याय मिळत आहे, अशा समजुतीने मी त्याला प्रथम आशाप्रद पत्रे लिहीत असे आणि त्याचाहि तो विश्वास होता. त्याने दयेचा अर्ज करण्याचे नाकारले होते. त्याच्या आप्तमंडळाच्या इच्छेवरून मी त्याचे मन वळविण्यासाठी तुरुंगात भेटावयास गेलो होतो. चौघे फाशी जावयाचे आहेत. तिघांनी अर्ज करण्यास मान्यता दिली होती. देवरामचे मन मला वळवायचे होते. प्रवेश केल्यानंतर दहापाच मिनिटातच देवराम आला. जगदी शांत चित्ताने आला. काळजी अगर चिंता त्याच्या चेहऱ्यावरती नव्हती. फाशीची शिक्षा होऊन दोन वर्षे झाली होती तरी मोठ्या धैर्याने आदर्शाला चिकटून तो वागत होता. काँग्रेसच्या राज्यात न्याय मिळणार या श्रद्धेवर त्याने जोर दिला होता आणि आता दयेची याचना करणे म्हणजे काँग्रेस पक्षावर, त्याच्या मूल्यावर, अविश्वास प्रगट करणे असा अर्थ आहे. असा त्याचा दृष्टिकोण होता व झालेल्या अन्यायाचा प्रतिकार करावयाचा होता. हाहि त्याचा दृढ निश्चय होता. आपण निरपराधी आहोत ही मनातील श्रद्धा होती म्हणून अनशनाने देहत्याग करावयाचा त्याचा निर्णय झाला होता. अशा या आदर्शवादी इसमाचे मन मला वळवावयाचे होते. मला तसे ते अतिशयच कठीण वाटले. आदर्शाच्या संदर्भात तो माझ्यापेक्षा जास्त होता. त्याची जाणीव मला झाली होती. क्षणभर असे वाटले की, या आदर्शनिष्ठेप्रत पोचलेल्या व्यक्तीचे मन वळवू शकणार नाही तेव्हा प्रयत्न न करावा हेच बरे!

आधुनिक युगातला प्रल्हाद

राक्षसकुळात एखादा प्रल्हाद निघावा त्याप्रमाणे आजच्या या राक्षसी संस्कृतीच्या युगात अद्यापि आदर्शावर दृढ श्रद्धा असणारा देवराम सारखा प्रल्हाद आढळून येतो. नारायणाचे नाव प्रल्हाद भीतिने सोडणार नाही, हा इतिहास माझ्या बुद्धीला परिचित होता. फाशी म्हणजे मृत्यु ही गोष्ट त्याला मी सांगणे म्हणजे सैनिकाला लढाई म्हणजे मृत्यु असे सांगण्यासारखेंच होते. व हा सज्जन गेली दोन वर्षे अहोरात्र उठता बसता श्वासोच्छ्वासागणिक मृत्यूच्या हातात

www.vinoba.in

हात घालून चालत आहे. तेव्हा त्याची भीति त्याला दाखविणे, मूर्खपणाचे होते.

शब्दरहित भाषा हवी

भीति निरुपयोगी होती. प्रलोभनाचा शोध माझे हरहुन्नरी व अहंकारी मन सारखे करीत होते. परंतु ज्या वातावरणात मी आणि तो बोलत होतो त्या ठिकाणी "यत्र वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसाहस" असे ते वातावरण होते. शब्दविरहित भाषा हवी होती. मननिरपेक्ष विचार हवे होते. आणि म्हणून अविनाशी बुद्धिला मी शरण गेलो. सध्याचे राज्य काँग्रेसचे राज्य, माझ्या पक्षाचे राज्य, माझे राज्य, त्यातील झालेला उघड उघड अन्याय याविरूद्ध मला निर्णय करावयाचा होता इतकी व्यक्तिगत सायुज्जता गेल्या अर्धशतकातील काँग्रेसनिष्ठेने मनात वावरत होती. देवरामची वृत्ति तीच होती. पण त्याचबरोबर ज्या राज्यात न्याय नाही ते राज्य नाही. "न्याय बिना राज्य सूना, राम बिना जीवन सूना" ही संतोषित माझ्या मनोमंदिरात कोणीतरी गात आहे असा भास झाला. सारा समाज न्यायासाठी जन्माला आला. साऱ्या राज्यसंघटनेचा प्रधान हेतु, आद्य हेतु, न्याय हा आहे. आणि मग मी त्याबद्दल झटले पाहिजे कारण तसे न केले तर सामाजिक कर्तव्य न केले असे होईल. महाभारतात सांगितले आहे की जो पाप करतो तो तर पापी आहेच; पण मुकाट्याने जो पाहतो 'क्' सोऽपि बुद्धीला पटले की, समाजाच्या स्थैर्यासाठी, समाजाच्या प्रगतीसाठी न्याय सांभाळला पाहिजे, संरक्षिला पाहिजे. त्यांत चूक होत असेल तर समाजाच्या दृष्टीने ती सुधारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

न्यायासाठी दयेचा अर्ज कर

विचार घेताक्षणीच आता मजपुढे देवराम नव्हता. त्याचे शरीर निःसंशय होते. न्यायदान व्यवस्थेतील झालेल्या अन्यायाचा प्रतिनिधि म्हणून तो उभा होता, त्याची तळमळ व्यक्तिगत सुखदु:खानी मर्यादित झाली नव्हती. तिला काल-आज-उद्या या कालांच्या सीमांनी बंधन पडलें नव्हते. असेच अन्याय जगाच्या निर्मितीपासून झाले आहेत, होत आहेत आणि यापुढेहि होत राहतील. मी देवरामला म्हणालो, "दयेचा अर्ज करणें म्हणजे न्यायाचा अपमान नव्हें. ज्याने जग निर्माण केले आहे, त्याचे खरें स्वरूप दयापूर्ण आहे. करुणेचा तो सागर आहे इस्लामी धर्मात म्हणूनच परमेश्वराला 'रहीम' म्हणतात आणि ज्या अर्थी तो दया करतो त्या अर्थी दया मागणे हे अधार्मिक नाही, अनैतिक नाही, आदर्शच्युति नाही असे मला वाटतें आणि सर्व जगातील राज्यांचा न्यायदानव्यवस्थेंत दयायाचनेचा एक भाग आहे आणि तूं जर नाही मागितलीस तर न्यायदानांतील सर्व कलमांचा उपयोग करण्याआधीच तूं निर्णय देत आहेस असे मला वाटते."

सरकारचे कर्तव्य

माझ्या बोलण्याचा थोडा परिणाम त्याच्यावरती झाला. देवराम म्हणाला "नुकताच इंग्लंडला खोटा साक्षी पुरावा दिला म्हणून सरकारने पुन: ती केस चालविली व झालेली शिक्षा रद्द झाली व खोट्या साक्षीदारांना तुरुगांत घातले. तसे येथ सरकारने कां न करावे ?" त्याची अद्यावत माहिती पाहून मी थक्क झालो. मी म्हणालों, "सरकारने हे करावयास पाहिजे व ते करावयास सांगणें हेहि तुझे व माझे कर्तव्यकर्म आहे." पुढे म्हणालों, "मनुष्य जन्माला येतो तेव्हा देहावरोबर परिस्थिचा वारसाहि त्याला मिळत असतो. आईबाप त्याला निवडता येत नाहीत. मातृभाषा निवडता येत नाही. बालकाळ कुठे घालवावा हें निवडतो येत नाही. आणि पुढे त्याने जी निवड केलेली असते ती सुद्धां समाजाच्या अलिखित संकेतानुसार. मग या सर्व बाबतींत व्यक्तींचे कर्तव्य आहे ना ! न्याय मिळविण्याचे सर्व प्रयत्न व माग त्याच्यासाठी तूं चोखाळलेस आणि अयशस्वी झालास तर त्या शोकात ते दैवाला दोष देतील, तेवढेच समाधान त्यांना मिळेल ते समाधान तूं नाकारू नयेस." पण देवराम म्हणाला, "दया मागणे म्हणजे न्यायाचा अपमान नाही का ?'

आदर्शाला गालबोट नव्हे

मी म्हणालो, 'श्रष्ठ दृष्टीने आहे न्याय म्हणजे न्याय. तथापि परमेश्वराचे स्वरूप जसे भयंकर तसे लहानशा लंगड्या बाळकृष्णासारखे नसते का ? दोन्हीमागील भावना एकच आहे सामान्य जनदृष्टीने दया मागण्यात तुझ्या हातून तुझ्या आदर्शाला गालबोट लागत आहे असे मला वाटत नाही.' त्याने उत्तर दिले, "न्यायाची अपकीर्ति माझ्या फाशीने व्हावी असे मला वाटत नाही. म्हणून अनशन करून मृत्युची भेट घेण्याचे ठरविले आहे."

असामान्य कोटीतील कार्यकर्ता

त्याचे शब्द ऐकताच एक निराळे तेज त्याच्या तोंडावर मला दिसू लागले. अन्यायामुळे फाशी दिली गेलेला असे न करता आत्मविसर्जन करणारा हा मध्यम वयाचा इसम सामान्य कोटीतील नाही असे मला वाटू लागले. आणि त्याच वेळी तुरुंगातील अधिकारी मला म्हणूं लागले की, "आम्हाला वारंवार असाच दम देत आहेत."

मी म्हणालो, "त्याचा हा दम नाही. त्याची आदर्श व्यक्ति बोलत आहे. अनेक साक्षीदारांना खोटे बोलावयास लावून मिळविलेला निर्णय तुमच्या नावाला दुर्लौकिक मिळवणार आहे. त्याला ते राज्य काँग्रेसचे वाटते रघुकुळाचा महिमा गावा असा हा काँग्रेसभक्त आहे. सध्याची काँग्रेस आता पूर्वीची काँग्रेस नाही. तथापि त्याच्या श्रद्धेला मी धक्का लावणार नाही."

आणि मग देवरामकडे वळून म्हणालो, "हें बघ दयेचा अर्ज कर. पुत्र, पति, बंधु व एक सामाजिक नागरिक व काँग्रेसमन या न्यायाने हे तुझे कर्तव्यकर्म आहे. तो अर्ज नामंजूर झाला तर तुझी अध्यात्मबुद्धि ज्या मार्गाने जाण्यास प्रेरणा देईल त्या बाबतीत मी तुला कांही सल्ला देणार नाही; कारण प्रश्न केवळ तुझ्या अध्यात्माचा राहील. तेथे आत्माच आत्माचा गुरु असतो व तू अनशय करून देहत्याग केल्यास मी तुला नांवे ठेवणार नाही; कारण त्या परिस्थितीत तुझे वर्तन धर्माविरुद्ध होणार नाही साऱ्या कर्तव्याचे तू पालन केलेस याचे समाधान तुला लाभेल." क्षणभर तो थांबला. मी तुमचा शब्द मानतो असे त्याने सांगितले.

देवरामची मान्यता

नंतर मी विनंती केल्यावरून त्याच्याच बरोबर फाशीची शिक्षा झालेले त्याचे दोघे भाऊ व तिसरा अशाना माझ्या भेटीस बोलविलें. तीच तरुण मुलें गांवातील नवकर्तृत्वाची प्रतिनिधि होती. त्यांना मी आश्वासन दिले की, देवराम माझे ऐकत आहे. त्यांची इच्छा दयेचा अर्ज करावा ही होती. पण अनंताच्या प्रवासात हे चौघे बरोबर निघाले होते. एकमेकाला सोडण्याची बुद्धि त्यांच्यात दिसत नव्हती मी म्हणालो, "काय करू ?" त्यांनी सांगितले, "जें योग्य वाटेल तें करालच" मी दोनचार मिनिटे बसून जेलच्या बाहेर आलो. पुन: हा मुलगा देवराम दिसेल का ? कशा स्थितीत दिसेल व पाहणारा असेल की नांही असे विचार करीत करीत जेलच्या फाटकापर्यंत आलो. ज्याला आरंभ आहे त्याला शेवट आहे. पराक्रमाचे व पराभवाचे रस्ते शेवटी स्मशानातच मिळतात. पुष्पांनी भूषविलेली मान आणि फाशीच्या रज्जूंनी आवळलेली मान दोन्हीहि या धरित्रीचाच आश्रय घेतात.

सर्वोदय साधनेचा विनोबाजयंति विशेषांक

मुंबई सर्वोदय मंडळामार्फत निघत असलेल्या "सर्वोदय-साधना" या पाक्षिकाचा विनोबा-जयन्ति विशेषांक म्हणून ता. १० सप्टेंबर रोजी प्रसिद्ध होईल. जात, संप्रदाय, धर्म, रंग, प्रांत, भाषा, राष्ट्र आदि भेद ध्यानांत न घेतां आणि त्या वादांत न पडता समाजासमोर सत्यविचार ठेवण्याचे काम "सर्वोदय-साधनेमार्फत" गेले तीन वर्षे चालू आहे.

सत्य-विचारच समाजजीवनात आमूलाग्र क्रान्ति करूं शकतो या एकनिष्ठ श्रद्धेनें पू. विनोबाजींच्या विचाराचा प्रचार "सर्वोदय-साधना" करीत आली. रामनामाप्रमाणें "सर्वोदय-साधने" नें हा विचार हृदयाशी जपला आणि पुढेहि जपत राहील. "सर्वोदय-साधनेतील" विविधता आणि सत्य-विचाराची कास त्यामुळे "सर्वोदय-साधना" लोकप्रिय बनत आहे.

विनोबा-जयन्तिनिमित्ताने निघत असणाऱ्या विशेषांकाचे स्वरूप केवळ विनोबा जयन्ति विशेषांक म्हणून राहणार नाही. तो "सर्वोदय-पर्व" विशेषांक राहील. ता. ११ सप्टेंबर विनोबा जयन्ति पासून ते २ आक्टोबर गांधी जयन्तिपर्यंत सबंध भारतांत "सर्वोदय-पर्व" पाळण्यांत येणार आहे. म्हणजेच सर्वोदयाच्या विचार-प्रचारार्थ मोठें अभियान चालणार. या अभियानांत "सर्वोदय-साधना" हि आपली सेवा विशेषांक काढून बजावणार आहे. सबंध भारतात निरनिराळ्या ठिकाणी सर्वोदय-साहित्याची प्रदर्शने भरविण्यांत येणार असून ग्रामदान, ग्रामाभिमुख खादी आणि शांतिसेना या विचाराचा व्यापक प्रचार करण्यात येईल. सर्वोदयाची ही त्रिविध घोषणा म्हणजे अलीकडे देशात निरनिराळ्या प्रकारची जी कठीण परिस्थिति निर्माण होत आहे तिला चॅलेंज आहे. "सर्वोदय-साधना" या विचाराच्या प्रचारार्थ नेहमी पुढे पुढे राहण्याचा प्रयत्न करीत राहील. म्हणून घरोघरी "सर्वोदय-साधने" चे स्वागत व्हायला हवे.

"सर्वोदय-साधने"साठी ज्या ज्या लेखकाना लेख पाठवायचे असतील त्यानी कागदाच्या एका बाजूला सुंदर व स्वच्छ हस्ताक्षरात लिहून पाठवावेत. लेखासोबत लेखकाचा संपूर्ण सत्ता असावा. लेखकांनी लेख पाठविताना आपल्याकडे एक प्रत ठेवावी. महाराष्ट्रातून व मुंबईतून अनेक व्यक्ति पू. विनोबाजींच्या पदयात्रेत जाऊन आलेल्या आहेत. त्यानी आपल्या स्मृति लिहून पाठवाव्यात. शिवाय विनोबाजीची पत्रे अनेक व्यक्तींकडे आहेत त्यानी त्या पत्राची स्वच्छ नक्कल करून पाठवावी. कितीतरी व्यक्तिनी सर्वोदयाच्या पुस्तकाचे अध्ययन केलेले आहे त्यानीहि लिहावे. शिवाय या अंकासाठी आम्हीं काही व्यक्तीकडून खास लेख लिहवून घेणार आहो आणि त्यामुळे या अंकाचे वैशिष्ठ्य उठावदारपणे दिसणार आहे.

"सर्वोदय-साधने"त जाहिराती स्वीकारल्या जात नव्हत्या परंतु आता निर्दोष जाहिराती स्वीकारण्याचा निर्णय आम्ही घेतला आहे. या जाहिराती स्वीकारतांना संपादकांचा निर्णय अधिकृत मानला जाईल. जाहिरातदारांनीं पुढील पत्यावर लिहावे, भेटावे अगर फोन करावा.— मधु रावकर, संपादक

"सर्वोदय साधना", मणिभुवन,
१९ लवरनम् रोड, गांवदेवी
मुंबई. ७

www.vinoba.in

शांततेप्रत जाण्याचा मार्ग शांतताच !!

(ले. जेम्स ई. ब्रिस्टोल)

(सुप्रसिद्ध अमेरिकन लेखक जेम्स ई. ब्रिस्टोल यांनी अमेरिकन आर्थोसायकियाट्रिक असोशिएशनपुढे 'अहिंसा - एक करणात्मक सिद्धान्त (Nan-Vialwu as A Positive Concelot) या विषयावर १९६३ साली एक प्रबंध वाचला. त्यातील कांही उतारे 'विनोबावार्ते' च्या वाचकासाठी खाली उध्दृत करण्यात येत आहेत.)

हिंसे-अहिंसेच्या आचारातले धोके

हिंसेइतकेच अहिंसेच्या आचारातहि धोके आहेत, अडचणी आहेत. सामान्यत: जगांतील सर्व लोकांची अशी धारणा झालेली आहे की, हिंसात्मक उपायांनी माणसाचे संरक्षण हमखास होऊ शकते. याच्या उलट, त्याना असेहि वाटते की, अहिंसेच्या मार्गावर विश्वास ठेवणे ही एक फसवणूक आहे, मायाजाल आहे. शांततावादी लोकांना दोन्ही मार्गातले धोके दिसतात. ते जेव्हां शांततामय कृतीचा अवलंब करतात, तेव्हां परमेश्वराने या मार्गाने गेल्यास यश मिळण्याची खात्री दिलेली आहे असे त्यानाहि वाटत नसते. तथापि त्याना असे मात्र वाटते की, या मार्गात धोके असले तरी ते पत्करणे अवश्य आहे; कारण निदान या मार्गात ज्या पद्धतीने वागावे लागते ती एकूण विश्वाची उभारणी ज्या मूळ उद्देशाने झाली आहे त्याच्याशी सुसंवादी अशी आहे. 'बीज पेरावे तैसे फळ तोडुनि घ्यावे' या नियमावर त्यांचा विश्वास असतो. आपल्या मुलाबाळांचे व नातवंडांचे कल्याण अशी हिंसेवर विश्वास असणाऱ्याइतकीच त्यांचीहि इच्छा असते. म्हणून सट्टाच खेळावयाचा असल्यास तो अहिंसात्मक मार्गांनी एक न्याय्य समाजघटना उभारण्याचा खेळणे अधिक श्रेयस्कर होय; असे त्याना वाटते.

अहिंसेवरील मावळता विश्वास

असा विश्वास धारण करणे हे सुद्धा सध्याच्या जगात कठिणच कर्म आहे. दक्षिणेकडे वर्ण-वंश-भेदाच्या विरुद्ध जे अहिंसक प्रयत्न चालू आहेत ते वगळल्यास शांततावाद्यांचा उत्साह वाढविणारे वातावरण जगात कोठेहि आढळून येत नाही. आफ्रिकेतील लोक जेव्हां काही वर्षापूर्वी स्वातंत्र्याचे लढे लढत होते तेव्हां तेथील नेत्यांची अहिंसेत फार आस्था असल्याचे दिसत होते. पण आज ती लोपल्यासारखी दिसत आहे. दक्षिण आफ्रिकेत अहिंसात्मक साधनांनी फार उत्साहवर्धक यश मिळाले होते. परंतु तेथील सरकारने आता जे कडक उपायांचे धोरण अवलंबिले आहे त्यामुळे तेथील आफ्रिकन माणसालाहि असे वाटू लागले आहे की, खेंटरानी पूजाबांधल्याशिवाय हा देव कांही पावणार नाही.

अहिंसेचे उपाय स्वत:च शोधावेत

भारतांत तरी काय ? बेलाची पाने सगळीकडे तीनच. ज्यानी एकेकाळी गांधीच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिश सरकारचा विरोध करताना अहिंसेचा कट्टर पुरस्कार केला होता तेच लोक चीन व पाकिस्तान या शत्रूंचा प्रश्न निघाला की, अहिंसेचे नांवहि घेण्यास तयार नाहीत. १९६२ च्या शेवटचे तीन आठवडे मी भारतातच होतो. भारतातील सरकारी व बिन सरकारी नेत्यांशी मी खूप दिलखुलास चर्चा केली. गांधीच्या अंतेवासी असणाऱ्या व गांधीविचाराने प्रभावित झालेल्या स्त्रीपुरुष कार्यकर्त्यांशीहि मी बोललो. निरनिराळ्या लोकांची मते जरी भिन्न असली व सध्या भारतात जी लष्कराची वाढ करण्यात येत आहे तिला सर्वांचा पाठिंबा नसला, मला ही गोष्ट स्पष्टपणे आढळून आली की, आम्हाला आता आमच्या उद्धाराच्या दृष्टीने भारताकडे पाहता येणार नाही. आमच्यापैकी कांही लोक पूर्वी तसे पहात आले ही चूकच होती. आमच्या अत्यंत निकडीच्या व भयंकर प्रश्नांचा गुंते अहिंसात्मक उपायांनी सोडवावयाचे असतील, तर ते उपाय आम्ही स्वत:च शोधून काढले पाहिजेत; किंबहुना असे होणेंच इष्टहि आहे.

तीन भ्रामक गृहीत कृत्ये

सर्व जगात माणसे खालील तीन गृहीतकृत्याना धरून इतर मानवसमूह व राष्ट्र यांच्या संदर्भात वागत असतात. (१) दुसरा मनुष्य किंवा देश याचाच दोष आहे. (२) जे दोषी आहेत ते इतर सामान्य माणसासारखे वागण्यास कधीहि तयार होणार नाहीत. (३) वरील दोन गृहीतकृत्यामुळे शत्रुला प्रगाढ झालेले असल्याने, आम्हालाहि नैतिक वा तात्त्विक दृष्टीचा त्याग करणे भाग पडत आहे; आणि कोणत्याही उपायांचा आश्रय करावा लागत आहे. मग तसे करताना वाटेल ती क्रूरता करावी लागली तरी पर्वा करण्याचे कारण नाही. पण शत्रूचा नि:पात हा केलाच पाहिजे. मग आम्ही एका कलहव्यूहात शिरलो की, तेथे कोणतेहि नियमधर्म आम्हास बांधून ठेवू शकत नाहीत; आणि कोणतेहि अतिरेकी कृत्ये करण्याची दिक्कत आम्हास वाटत नाहीं.

भ्रामकतेचे निराकरण

अहिंसेचे तत्त्वज्ञान असे म्हणते की, ही तीनहि गृहीतकृत्ये चुकीची आहेत. कारण (१) दुसरे कांही पूर्ण पुरुष आहेत असे नाही (त्यांच्यातहि दोष असतीलच); पण दोषाचा कांही भाग आमच्याहि ठिकाणी असतोच. (एका हाताने टाळी वाजत नाही). आणि ही एक गोष्ट तरी अशी आहे की, दुसऱ्याचे दोष जातील तेव्हां जावोत, पण निदान स्वत:च्या पुरता दोष घालविणे हे तर निव्वळ आमच्याच हाती आहेना ? (२) शत्रूच्या हातून पाशवी व क्रूर कृत्ये घडतात हे आम्ही नाकारीत नाही. पण म्हणून त्याच्या वृत्तीत पालट होऊच शकत नाही असे नाही. तसे झाल्यास त्याना मानवी समाजाच्या कुटुम्बात राहणेच दुरापास्त होईल. (३) आमची साधने आमच्या साध्याशी सुसंगतच असली पाहिजेत. वस्तुतः, शांततेप्रत जाणारा दुसरा मार्गच नाही. शांतता हाच मार्ग व शांतता हेच पोहचण्याचे ठिकाण होय. त्या मार्गाने जाऊन जाऊन-त्याचा शोध करीत राहून, त्याचा निदिध्यास करून वागत असताना आम्हाला जरूरच पडली तर त्या मार्गावर स्वत:चे बलिदान करण्यासहि तयार असले पाहिजे. असा विश्वास ठेवला तरच सर्व मानवांची जी आकांक्षित शांतता तिची प्राप्ति आम्हास होऊ शकेल.

शब्द अर्थशून्य झाले आहेत

शारीरिक नैमित्तिक सामर्थ्य एकच जगात आहे असे समजणे बरोबर नाही. मैत्री, सद्भाव, भातृभाव, परस्पर विश्वास पिळवणूक थांबविण्याचे प्रयत्न आणि आमच्या बांधवाच्यासाठी न्यायपूर्ण व्यवस्थापन यांतही सामर्थ्य आहे. मी जगात सर्व भ्रमण केले आहे. या संचारात जरी कोणती दुर्दैवाची गोष्ट मी शिकलो असेन तर ती ही की, शब्द अर्थशून्य झाले आहेत. त्याच शब्दाचा एकाचा अर्थ वेगळा व दुसऱ्याचा वेगळा.गोरा मनुष्य जेव्हां प्रेमाची भाषा बोलतो तेव्हां आशिया व आफ्रिकेतले करोडो लोक त्याचा अर्थ द्वेष असा करतात. भातृभाव म्हणजे विकेंद्रीकरण, समता म्ह. पक्षपात न्याय म्ह. लूट किंवा पिळवणूक, स्वातंत्र्य म्ह. जुलुमशाही आणि गोरा मनुष्य जेव्हां म्हणतो 'शांतता, तेव्हां काळे लोक त्याचा अर्थ करतात युद्ध'.

आजची आवश्यकता

म्हणून सांप्रतची आवश्यकता ही आहे की, शब्द अर्थपूर्ण-हाडामासाच्या देहाइतके सरकार होऊन आमच्या हृदयांत राहिले पाहिजेत असे झाले तरच माणसे पुन: श्रद्धाशील बनतील, विश्वास ठेवू लागतील व आशायुक्त बनतील. आज सगळ्यात महत्वाचे असे कोणते काम आम्ही करावयाचे असेल तर, विश्वातल्या नैतिक व आध्यात्मिक शक्तींना आमच्या स्वत:च्या मार्फत उपयोगात आणणे हे ते काम होय. तरच श्रद्धा पुन: स्थापन होईल, तरच प्रेमाचा शीतल प्रवाह पुन: वाहू लागेल. सर्व कामापेक्षा हे काम अधिक महत्वाचे आहे. हिंसा, शंकेखोरपणा व द्वेष यांचेमुळे जग आज पागल बनले आहे. त्यांच्या भिंती कोसळून पाडल्या पाहिजेत. आम्ही आमच्या प्रत्यक्ष जीवनाने, आमच्या 'नाही' म्हणण्यानें व 'हो' म्हणण्याने हे दाखवून दिले पाहिजे की, आम्ही विश्वास ठेवणारे आहोत. आम्हांला जे जे मूल्यवान वाटत असलेल्या सर्वांची किंमत देऊनहि आम्ही नैतिक व आध्यात्मिक मूल्यांचे रक्षण करू इच्छितो हे सिद्ध करून दिले पाहिजे. अशा रीतीने जर बऱ्याच संख्येने वागू लागतील, तर आम्ही असा अभेद्य पाया निर्माण करू शकू की, त्यावर राजकारणी व मुत्सद्दी पुरुषाना युद्धे नाहीशी करण्याची व शांतता स्थापन करण्याची इमारत बांधणे शक्य होईल.

(पृष्ट १ वरून)

एक नवी बुटी असतेच. गावात जाऊन बसल्यावर त्याच्या भोवती प्रथम लहान मुले जमा होतील. त्याना त्याने गीताईचा एक श्लोक शिकवावा, पाठ करवून घ्यावा. गावात ही चौकशी करावी की, किती घरात गीताईची पोथी आहे. गीताईचे पारायण करण्याची संवय ग्रामस्थाना लावली पाहिजे. प्रत्येक घरा घरातच नव्हे तर प्रत्येक खिशात गीताईची पोथी असली पाहिजे. कार्यकर्त्यांने शुद्ध, चांगल्या स्वरात गीताई वाचून दाखवावी.

अशा रीतीने अनेक प्रकारची शिकवण विनोबांनी कार्यकर्त्यांना दिलेली आहे. ती यथावकाश वाचकांपुढे मांडण्यात येणार आहे. प्रारंभी उधृत केलेल्या समर्थ रामदासस्वामी यांच्या दासबोधांतील ओवींत म्हटल्याप्रमाणे विनोबांनी सुद्धा आपले महंत म्ह. कार्यकर्ते निर्माण करण्यासाठी आपल्या परीने प्रयत्न चालविला आहे. त्याला साथ देणे सर्वांचे काम होय ! !

हि. वा. देशपांडे

साम्ययोग दैनिक ता. २१-२२-८-६४ अ.१३१-३२ र.नं.ए.न.२९९

विनोबा वार्ता, मगनवाडी, वर्धा (म. राज्य)

प्रति. २५४ - विनोबा.
४१०७१८

संपादक :-श्री. गोपाळराव काळे, श्री. वसंतराव बोंबटकर,

प्रकाशक:-श्री. वसंतराव बोंबटकर,

मुद्रक:-गो. भा. जोशी, भास्कर प्रेस, वर्धा.

मालिक:- महाराष्ट्र सर्वोदय मंडळ, मुंबई.

www.vinoba.in